

3. A török népdalok áttekintése és egy zenei térkép

Ebben a fejezetben összefoglaljuk az előző fejezetben részletesebben ismertetett török népzeneik jellegzetességeit, majd megkíséreljük egy törökségi népzenei térkép felvázolását.

I. A Balkán, a Transz-Kaukázus, a Közel-Kelet és a Közép-Kelet török népei

1. Törökország és az Oszmán Birodalom uralma alatti területek török népei

Anatóliai törökség

Az Anatóliában élő több mint 80 milliós népesség kialakulása igen összetett, a különböző török eredetű és eltörökösödött népeken kívül megtalálhatók itt kurdok, lázok, görögök, azerik és még számos etnikai csoport. Ennek megfelelően a népzenei kultúra is sokszínű. Jellemző a sokféle aszimmetrikus ritmus, melyeknek régi európai (görög) eredetére utal, hogy elsősorban a korábbi görög városállamok által benépesített tengerpartokon és környékükön szólnak meg.

A diatónia mellett fontos jellemző a konjunkt dallammozgás, és gyakori a sor- és az ütemszekvencia is. Számos dallamforma bukkan fel, a néhány hangon mozgó motívumoktól a sztichikus és kétsoros formákon át a két oktávon ereszkedő négysoros szerkezetekig. Jellemző a domb alakú, illetve ereszkedő sor, az ereszkedő dallam, valamint az 1–5, illetve 1–7 ambitus. Szabad és kötött előadásban is hangzanak fel dallamok, melyek túlnyomó többsége autentikus felépítésű. Uralkodnak a kisterces skálák (eol, dór, és ritkábban fríg), melyekben a 2. és a 6. fokok gyakran a szokottnál bizonytalanabban hangzanak fel. Pentaton hangsor lényegében nem fordul elő: a 6. fok gyakran hiányzik ugyan, de a 2. fok lényegében mindig szerepel.

Anatólia dallamrepertoárjának teljes áttekintése néhány oldalon lehetetlen, előzőleg ebben a kötetben is főként csak a magyar népdalokkal kapcsolatba hozható rétegeket mutattam be. Korábbi kötetemben³ teljesebb áttekintéssel is megpróbálkoztam. Most röviden csak annyit, hogy igen határozott kapcsolatot látunk a magyar és anatóliai pszalmódizáló

³ SIPOS 1995.

stílus, a sirató kisforma, a gyermekjátékdallamok és még számos más zenei réteg között. A párhuzamok egy részét talán a bizánci alapnépesség török és más hatásokkal színezett dallamhagyományaként foghatjuk fel, de vannak a keleti törökségre utaló adatok is.

Trákiai bektási

Külön vizsgáltam egy szúfi török csoport, a trákiai bektásik zenei világát. Dalaik sok szempontból harmonizálnak a tipikus anatóliai formákkal, és az ott elmondottak java részét itt is meg lehet ismételni. Eltérő, hogy számos bektási dallam első sorában látunk egy emelkedő-ereszkedő-emelkedő hullám formát, ez Anatóliában ritka, míg számos keletebbre élő török népnél gyakori. A kupolás, visszatérő szerkezet is közkedveltebb itt, mint Anatóliában, ezeket a dallamokat a részletesebb elemzés a bektási közösségre sajátosan jellemző, főképp a vallási repertoárba tartozó formának mutatja. Ebben a diaton zenei világban egyéni a siratók és a leánybúcsúztatók *re-ti-la* triton hangkészlete. A magyar és anatóliai sirató kisforma és a *mi-Re-do* magú formák ritkák, de pszalmodizáló dallamok felbukkannak.

Dobrudzsai tatár

A dobрудzsai tatárok régi dallamai igen egyszerű szerkezetűek, sok közöttük az ütem-páros, valamint a két rövid sorból építkező, illetve erre visszavezethető. Gyakori az AB|CB szerkezet, illetve a néhány kisambitusú ütemből való építkezés is. Ritka a négysorosság. Figyelemre méltó, hogy a kezdő dallamsorok gyakran emelkednek vagy hullámzó mozgást végeznek, eltérően a régi stílusú magyar, illetve anatóliai török népzeneitől, de rokonságot mutatva számos keleti török dallal. A nagyobb hangterjedelmű dalok túlnyomó része a diatonikus (*mi*)-*re-do-ti-La*-(*szo*,) hangsoron mozog, pentaton vagy bővített szekundos skála lényegében nem fordul elő. Az alsó *szo* hang gyakran hangzik fel, hasonlóan a magyar, de eltérően például az anatóliai népdaloktól. Gyakori a *parlando-rubato* előadásmód, a *tempo giusto* előadású dalokban pedig a 2/4, 6/8 a szokásos és néha a 3/4 is feltűnik. Ritka az aszimmetrikus ritmus, csak az 5/8 fordul elő néhány bejítben.

Ezek a többnyire egyszerű szerkezetű, néhány alapformára visszavezethető dallamok kevés hasonlóságot mutatnak a magyar népzene régi stílusú dalaival. Talán a szokásdalok *mi-re-do-re* vagy *szo-mi-szo-szo mi* motívumait, illetve néhány kivételes ramadán havi dalt sorolhatunk mégis ide. A többi török népzenevel sem látunk jelentősebb kapcsolatot.

Gagauz

A gagauz dalok legszorosabb magyar kapcsolata a moldvai és a gyimesi területtel van, a török népek közül pedig az anatóliai dallamokkal való kapcsolat tűnik fel. A legfontosabb gagauz dallamcsoportokat dallammenetük és diatonikus hangsoruk az anatóliai pszalmodizáló stílushoz közelíti. Ugyanakkor a gagauz pszalmodizálók jellegzetessége a VII. foknak a magyar pszalmodizálónál fontos, Anatóliában azonban elhanyagolható szerepe, és

a b3(VII)x, b3(b3)1/VII és 4/5(b3)b3 kadenciás dallamaikhoz könnyen lehet magyar, főleg moldvai és gyimesi párhuzamokat találni.⁴ Ezek a dallamok a megfelelő magyar és az anatóliai dallamcsoportok között helyezkednek el, és nem kizárt a közös eredet sem. A magyar–anatóliai dúr és moll sirató kisformának, valamint a moll és dúr kupolás dallamoknak is vannak gagauz párhuzamai, sok esetben azonban csak egy vagy két dallam, tehát ezeket nem vehetjük a dallamrokonság bizonyító erejű példáinak.

2. Iráni törökök és azeri kisebbségek

Azerik

Azerbajdzsán területét nagyrészt ugyanazok a türkmén törzsek törökösítették el, mint Anatóliát, de más volt az alapréteg, melyre rátelepültek: ez okozhatja, hogy a két népzene annyira eltér egymástól. Az azeri területeken egy összetett kaukázusi és talán még jelentősebb iráni alapréteg zenéjének túlélését láthatjuk. Ellentétben az igen komplex anatóliai népzenevel, az azeri népzene nagyon egyszerű országszerte, sőt azon túl, a történelmi Azerbajdzsán ma Iránhoz tartozó területein is. A jellemzően egy- vagy kétmagú azeri dallamok eol, dór vagy fríg/lokriszi színezetű bi-, tri-, illetve tetrachordokon mozognak, gyakran strófákba nem szerveződő 7, 8, ritkábban 11 szótagos ereszkedő vagy domb alakú rövid sorokból állnak. A nagyfokú egyszerűség mellett ezt a zenei világot az alapformák sokszínű variációja jellemzi. Előadásuk 6/8-os, 2/4-es vagy ezekre visszavezethető *tempo giusto*, illetve *rubato* vagy *parlando*. Hosszabb sorok és/vagy rögzült négysoros szerkezetek csak elvétve fordulnak elő. Még az azeri (fél)hivatásos bárdok is a népdalok formáit használják.

Fontos, hogy az azeri siratók egyik alapformája megegyezik a magyar sirató kisformájával. Azeri gyűjteményekben szórványosan előfordulnak a több török és nem török népnél is megtalálható pszalmodizáló stílus dalaik is, én ilyeneket nem gyűjtöttem.

Az azeri terület néhány kisebbségének zenéje

Az Azerbajdzsán területén élő avarok, tatok, zahurok, hegyi zsidók, oroszok és hemszilli törökök között is gyűjtöttem. A dél iráni származású tatok és a kaukázusi eredetű zahurok zeneileg is nagymértékben beolvadtak az azerik közé, ahogy a Kelet-Kaukázusból idemenekült hegyi zsidók zenéjének régi rétegei is lényegében megkülönböztethetetlenek az azeri dallamoktól. Dallammenetükkel, hangsoraikkal, rövid vagy tripodikus soraikkal, formáikkal, előadásmódjukkal és jellegzetes pengetős hangszerükkel a karapapah török dalok feltűnés nélkül besimulnak a többségi azeri népdalok közé.

Más a helyzet az azerbajdzsáni avarok, a hemszilli törökök és az oroszok esetében. Az avarok Dagesztán legnagyobb, legfejlettebb népe, akiknek többsége a mai Azerbajdzsán területén él, és a többi kisebbséggel ellentétben őrzi különálló kultúráját. Dalaik jó része

⁴ Például DOBSZAY–SZENDREI IA/20.

jelentősen különbözik az azeri dallamoktól. Jellemző, hogy az általam gyűjtött avar dalok fele többé-kevésbé beleillik a pszalmodizáló stílusba. A hemszilli törökök Grúziából vándoroltak ide, dallamaik többsége az anatóliai népzene fontos alaprétegeivel harmonizál. Megtalálható közöttük a sirató kisforma, a pszalmodizáló stílus egyes dallamváltozatai is, de néhány olyan dallam is, mely sem az azeri, sem az anatóliai népzenei repertoárban nem szerepel. Az általam gyűjtött (néhány) orosz dallam *re-do-la* tritonja pedig felüdülést jelentett ebben az oly következetesen diaton zenei világban.

3. A Krím és az Észak-Kaukázus török népei

Karacsáj-balkár

A Kaukázus északi oldala a magyarok és sok török nép számára is fontos. Ez az a terület, ahol a sztyeppe összeszűkül, innen haladtak tovább nyugat felé a népvándorlások népei, például az avarok, a hunok és a magyarok.

A tipikus karacsáj dallammozgás jellemzői az ereszkedő, domb alakú, illetve gerinc-hangot körbejáró sorok, a sorokon belül pedig a konjunkt, autentikus, ereszkedő dallammozgás. Nem kivételes azonban a völgy alakú, illetve a sorközépen alaphangra ereszkedő első sor sem, és néha emelkedő első sort is látunk. Több dallam néhány ütemében vannak nagyobb hangközugrások, ez szintén elüt a jellemzően konjunkt karacsáj dallamvezetéstől. Sok az összetettebb négysoros forma, de ritka a rövid motívumokból építkező dallam: ez utóbbiakat egyetlen, kvinten fel-alá ugráló dal és a *mi-re-do* trichord középső hangja körül mozgó esőima képviseli. Csak néhány plagális dallam fordul elő.

A karacsáj népzene számos olyan zenei formát tartalmaz, melynek van magyar kapcsolata. A (2) főkadenciás kétmagú dúros dallamaik közül egyesek szabad előadásmódjukkal, a sorok improvizatív formálásával és ereszkedő dallamvonalukkal is a magyar, az anatóliai és az azeri siratók világát idézik fel. Sok (b3), (4), illetve (5) főkadenciás tripodikus dallam sorait jellemzi az emelkedő-ereszkedő-emelkedő mozgás, ezt több török népnél láttuk. A karacsáj népzeneben nagy a négysoros ereszkedő formák aránya. Az egyik ilyen dallamtípus általános leírása megegyezik a magyar és sok más nép pszalmodizáló stílusával. A „négy rövid sor 4 vagy 5 főkadenciával és magasabb kezdéssel” által meghatározható dallamok egy részében pedig néha csak részleges, ám nem egyszer viszonylag pontos kvart-, illetve kvintváltás alakul ki. Néhány dallamuk középső sorai kvarttal-kvinttel magasabbak, mint a szélsők, ami erős formai hasonlóságot mutat egyes magyar újstílus dallamokhoz, de az azeri dallamok is újabb keletkezésűeknek tűnnek.

A tágabb stílusazonosságon túl a karacsáj és magyar gyermekdalok között is szorosabb hasonlóságok fedezhetők fel. A karacsáj-balkár pszalmodizáló, ereszkedő és sirató dallamok egy része ugyanabba a bartóki ős „stílus-faj”-ba tartozhat, mint a magyar, anatóliai, sőt a bulgár, szlovák, román és sok más nép megfelelő dallamai. Ugyanakkor a különbségek mellett az általános stílushasonlóság és a számtalan egyedi dallampárhuzam megengedi a tágabban értelmezett közös eredetre, de legalábbis a szorosabb zenei rokonságra vonatkozó következtetéseket is. Ezt tovább erősíti, hogy a történelmi adatok alapján a magyar és a karacsáj népzene egyes rétegei közötti összefüggések akár genetikusak is

lehetnek. Az azonban mindenképpen kijelenthető, hogy az anatóliai népzene után a karacsáj népzene az, mely a legerősebben hasonlít a magyar népzene régebbi és nem pentaton rétegeihez.

Kumük

A kumük dallamok között dominál a moll hangsor és a négy rövid bi- vagy tripodikus sorból álló forma. Pentatónia nincs, de nem-pentaton skálán mozgó pszalmódizáló dallamok előbukkannak. Gyakori a VII. fokú kadencia, még főkadencia helyzetben is. (VII. fokú kadenciák az általam átnézett nem pentaton anyagban leginkább a gagauzok és a kaukázusi avaroknál között tűntek elő, és konkrét kumük–avar dallampárhuzam is létezik.) A dallamok többsége ereszkedő. Van alacsonyabb első sor, de csak mint egy másik, magasabb első sor változata. A középső soraiban magasabbra emelkedő és a magyar újstílusú formára emlékeztető dalok itt is új fejlemények, és több példájuk is mutatja, hogy a vezérhangos 1. sor, illetve a motivikusan emelkedő 2–3. sor eleje mennyire eltér a többi kumük daltól.

Nogaj

A nogaj dalok többsége eol skálán mozog, körülbelül egyharmaduk dúr vagy mixolid, pentaton nyomok csak elvétve bukkannak fel. Jellemző az ereszkedő és a domb alakú sorforma, és a négy rövid soron ereszkedő dallam. A hétszótagos sorok ritmusképlete 4+3, a nyolcszótagosaké 4+4, a 11 szótagos tripodikusoké pedig 4+4+3. A leggyakoribb hangterjedelem 1–5, illetve 1–6, és a dallamok ritkán szállnak az alaphang alá. A zenei összkép leginkább Anatóliára emlékeztet, bár a nogajoknál valamivel több a nagyterces skála. A diszjunkt formák ritkasága, a pentatónia szinte teljes hiánya, valamint a ritmusképletek is Anatólia felé mutatnak (a kazakok jellemző 3+2+3 osztása itt nem szerepel). Figyelemre méltó a (b3) főkadencia erős jelenléte is.

Mi-re-do trichord középső hangja körül mozgó dallamok itt is vannak. Jellemző, hogy dúr dallamokból alig alakul ki homogén csoport, míg az 5(5)b3, A⁵A⁵A⁵_kA-val jellemezhető eol dallamtípus határozott csoportot alkot. Előbukkannak kvart-kvintváltó dallamok, és a pszalmódizáló dallamok egy egyszerűbb változata, valamint az 1(4/5)1 kadenciákkal, ABCA formával és az 1–5/6 hangterjedelemmel jellemezhető „kis-kupolás” dallamok csoportja is. A hősénekek a kazak hősénekek legegyszerűbb formáihoz hasonlítanak, és vannak karacsáj-balkár dzsir dallamokra emlékeztető dallamaik is.⁵

⁵ Agócs Gergely és Somfai Kara Dávid több kutatóutat vezettek a nogajok közé. Agócs erősebb kapcsolatokat vél felfedezni a magyar és a nogaj anyag között, például Apor Lázár táncának, a magyar újstílusnak(!), két, bővített szekundos hangsoron mozgó keservesnek (*Kesereg az árva madár, Üres a flaskó*) és két dúr keservesnek (*Hej, szerelem...*) a nogaj párhuzamára is utal. Sajnos az általuk gyűjtött teljes anyagot nem nézhettem meg.

Karaim

A zsidó vallású karaimok világi és népi vallási dallamrepertoárja túlnyomó részben más népektől való átvétel. Ha feltételezzük, hogy e dallamok kölcsönzéskor tudatosan vagy tudat alatt a karaimok egyfajta hagyományos zenei ösztöne is szerepet játszott, akkor ezeknek a daloknak egy része akár a karaim népzenei nagyobb régiségébe is bevilágíthat. E dallamvilág jellemzője a dúr vagy moll tetrachordon mozgó, kis hangterjedelmű kétsoros forma, mely egyszólamú, nem ritkán szabad előadásban szólal meg.

II. A Volga-, Ural-vidéki és nyugat-szibériai népek

Csuvas

A csuvasok három csoportba sorolhatók.

A *virjal* (felső) csuvasok a Csuvas Köztársaság északi harmadában élnek. Ez a terület a legfejlettebb gazdaságilag, ahogy négysoros népzenejük is a legfejlettebb (és valószínűleg a legújabb) a csuvas dallamvilágban. Itt tonális kvintváltó dallamokkal is találkozunk, melyek nagyban hasonlítanak a velük érintkező hegyi cseremiszek reális kvintváltó dallamaihoz. Vannak kvartváltó dallamaik is, ezek a tatár kvartváltókkal mutatnak rokonságot. A 4. fejezetben ezeket a dallamokat és a többi kvintváltó dallamhoz való kapcsolatukat bővebben taglalom.

Az *anatri* (alsó) csuvasok a Köztársaság déli területén élnek. Népdalaikra jellemző a félhang nélküli pentaton hangsor és az egyszerű dalforma, leggyakrabban az ABB(v), AA(v)B szerkezet. Nem ritka a *szo-ti-do-re* félhangos pentaton hangsor, a tercingadozás, illetve egy vagy két motívum ismétlődése sem.

A *keleti* csuvasok tatár, baskír és nyugat-szibériai területeken élnek. Egyszerű, három-négy hangon (*re-do-ti-szo = fa-mi-do-szo*) mozgó, néhány motívumból építkező, egy- vagy kétsoros dallamokat énekelnek, stabil dallamvonallal, de változékony ritmussal. Díszítéseik tatár hatást mutatnak. Itt, a déli csuvasok között és a tatároknál is jellemző az A^kA, valamint a háromsoros forma.

A török nyelvű csuvasoknál tehát csak a cseremiszekkel határos területen élnek a főleg *do-* és *szo-*, ritkábban *la-*ötfofokú pentaton kvintváltó dallamok.⁶ A többi csuvas területen meglepően archaikus a kép. Lach csuvas gyűjtésének főbb arányait idézve: bi-, tri-, tetra-

⁶ A finnugor *cseremiszek* (marik) dalai jellemzően nagyjából egyenlő arányban félhang nélküli *do-*, *szo-*, illetve *la-*pentatonok, elenyészően kevés a *mi* vagy *re* végű pentaton. Északon előfordul egyfajta félhang nélküli ötfofokúság, és jellemző az A⁴BAB kis-kvintváltó forma is. A dallamok egy része a pentaton skálának csak öt, ritkábban három vagy négy egymás melletti hangján mozog. Legnagyobb csoport a kvintváltóké, ezek azonban csak a csuvas határ mentén hallhatók, ahol a *la-*pentaton dallamok mind kvintváltók. A cseremiszek zenéjében a legjellemzőbb a nagyfokú rend és szabályozottság, a formálás kereteinek maximális tiszteletben tartása. Teljesen hiányzik a sirató és a gyermekjáték. A hangkészlet is egyszerű, szabályozott, nem jellemző az erősen változékony intonálás.

ton (20%), *do-re-mi* (3%), szext hangterjedelmű *do-*, *szo-* ötfokú (22%), motívumismétlő, sztichikus vagy ütempáros forma (42%), $A_{\vee}A$, A^kA , AB kétsoros (40%), kvintváltó (1%). Itt tehát 60% az elemi forma, melynek száma a későbbi gyűjtésekben kevesebb, de nem elhanyagolható. Sok az ABC , AAB , ABB , AAA_kB stb. forma, és az ilyen dalokban néha előfordul kvart- vagy kvinttranszpozíció egyes rövid belső részek ismétlésében. Ebből a formában és terjedelemben egyszerű zenei világból emelkedik ki az északnyugati szűk terület fejlett kvintválaszos, nagy ívű, szigorúan szerkesztett dallamvilága. Ott azonban hiányzik az északi cseremiszek „kis-kvintváltó” formája.⁷

Tatár és baskír

Számos tatár és baskír dallamtípus, sőt dallamstílus olyan közel áll egymáshoz, hogy nem lehet szétválasztani őket. A hasonlóság érthető, hiszen a két nép régóta él szoros kölcsönhatásban, dallamaik mindkettőjük hagyományaiba beleillenek. Dalaik pentatonok, erősen díszítettek, a tatár díszítések általában simulékonyabbak, szelídebbek és eloszlásuk egyenletesebb, mint a baskíroké. Ez utóbbiak a mongolokhoz hasonlóan kedvelik az egy-egy hosszan kitartott hang szomszédságában összezsúfolt, merész, nagy ugrásokkal teli, mutatványszámra menő terjedelmes és zabolázatlan díszítéseket.

Itt látjuk a vidék legfejlettebb népzenejét: szinte kizárólag ötfokú zene, és csak kisebb arányban 3-4-fokú, zárt forma nélküli régies anyaggal. A cseremis, csuvas és részben a mordvin népzenevel ellentétben a pentatónia itt nem főként *do* vagy *szo* alapú, hanem a *la-* és a *re-*pentatónia is erőteljesen képviselteti magát. Vannak archaikusabb formák, például a periódus, illetve ritkábban ennél fejletlenebb formák is. Vannak ennél összetettebb, de még egyszerűbb felépítésű, kevésbé díszes régebbi zenei rétegek is, például közös énekléseik során többnyire díszítésektől mentes *tempo giusto* előadású ’rövid dalok’ (*kiszka küy*) hangzanak fel.

⁷ A *mordvinok* részben a csuvasokéhoz hasonlóan elemi állapotokat mutatnak. Sok a *la-*tetraton, *la-*pentaton, *szo-*pentaton, van számos diatonikus, de kevés a *do-*pentaton, a triton és a *do-re-mi* dallam. A hiányos kis hangkészlet az anyag harmadát teszi ki (2, 3, 4 fokú dallamok és néhány *do-re-mi* trichord). Előfordul a diatónia felé kiegészülő kis hangkészlet is (például dúr tetrachord). Általában a pentaton dallamok sem lépik át a hexachord határait. Az újabb kiadványokban itt is fokozatosan egyre kevesebb az archaikusabb dallam. A formákat tekintve még elemibb a kép: strófa egyáltalán nincs, csak motívum vagy kisebb-nagyobb variált sor. Egy fontos adalék: a cseremiszek a mordvinok legközelebbi nyelvkonai, ugyanakkor a mordvinok a leginkább eloroszosodott, a cseremiszek pedig a leginkább eltörökösödött finnugor nép. A kazáni tatárok földjén élő *kisebbségi votjákok* zenéje drasztikusan más képet mutat. Talán még elemibb és archaikusabb, mint szomszédjaié, de dallamaik túlnyomó része a *do-re-mi* trichordon mozog, mely néha kiegészül felfelé *szo'*-val vagy *la'*-val. Hiányoznak ellenben a többi népnél oly jelentős triton, tetraton dallamok, de *do-re* biton előfordul. A *saját területükön élő votjákok* ugyanakkor a tatárok fejlettebb ötfokú zenéjével élnek. Nyilvánvaló, hogy a kisebbségi votjákok gazdagon megőrzött zenéje az archaikusabb és a régebbi. A *do-re-mi* trichordon mozgó votják dalok a mordvin és zürjén dalokkal hozhatók kapcsolatba, míg a négysoros, ötfokú votják dalokat tatár hatásnak lehet venni. Ezt erősíti, hogy a Tatár- és Baskírföld északi része mellett élő votjákok tatáruul is jól beszélnek.

A dalok döntő többsége nagy ívű, ereszkedő vagy az oktávig felívelő és onnan leereszkedő, zárt formájú, sőt közöttük oktávnál nagyobb hangterjedelműek is akadnak. A tatárok és baskírok dalai többnyire négysorosak, legalább két eltérő sort tartalmaznak, és lépcsőzetesen ereszkednek le az alapra, sokszor kisebb részletek kvart-, kvint-, terc-, szexttranszpozíciójával. Az énekek szinte meglepően tisztán hangzanak fel, ez talán a pentatónia hatása lehet.

A tatár és baskír zenei és egyéb hatás döntő a területen, jellemző, hogy míg a votjákok vagy a csuvasok énekelnek tatáruul, a tatárok és baskírok soha nem dalolnak más nép nyelvén. Ugyanakkor nem kizárt, hogy a tatárok *mi-re-do* dallamai votják eredetűek, A⁴⁻⁵BAB kisformájukat pedig a cseremiszeztől kölcsönözhatték, bár ezek lehetnek egy régebbi hagyomány részei is.

Különbségeket is látunk a tatár és a baskír dalok között. A tatárok nagy ívű dallamai hajlékony, szomszédos (pentaton) hangokon mozgó, aránylag sima és könnyen énekelhető díszítésekkel zsúfoltak. A szabad előadású dalokban a motívumok arányosan helyezkednek el, de kötetlen ritmusú dalaikban is gyakori a motívumok nemritkán kvinttel-kvarttal lejjebb történő, esetleg kissé variált megismérlése. A teljes dallamra kiterjedő kvintválasz azonban náluk ismeretlen. Ezzel szemben a baskírok amúgy hasonló dallamainak melizmáiban gyakori a nagy hangközugrás, és a díszítések, a szillabikus részek is rendszertelenebbül váltogatják egymást. Az eltérésnek Vikár szerint az lehet az oka, hogy a tatárok számos néppel keveredtek, míg a baskírok közelebb maradtak a mongolok ének módjához. Talán az iszlám hatása miatt szokásokhoz, eseményekhez és általában alkalomhoz kötött dallam a tatároknál kevés van, a baskírok pedig lényegében nem ismernek ilyeneket.

A fenti általános összefüggéseken kívül a tatár és baskír népzeneire különösen igaz, hogy mindenhol magyaros hangsorok, motívumok és szerkezetek többé-kevésbé pontos megfelelőit látjuk. Ennél többet is állíthatunk. Bár határozott kvintváltás itt lényegében nem fordul elő, számtalan dallamban találunk kvart/kvintváltó részleteket. Domináns a félhang nélküli pentaton hangsoron mozgó négysoros ereszkedő dallam és a legnépesebb dallamcsoportok többségének van erősebb-gyengébb magyar kapcsolata.

Keresztény tatár

A muzulmán tatárokkal szemben a tőlük külön élő keresztény tatárok nagy számban és tudatosan őrzik a régi szertartások dallamait. Archaikus nyelvjárást beszélnek és ragaszkodnak pogány szokásaikhoz, de a keresztény ünnepekhez, lakodalomhoz, összejövetelekhez, katonabúcsúztatáshoz stb. is vannak dalaik. Ezek jellemzője a rövid *a*₁ és *a*₂, vagy *a* és *b* elemekből álló szerkezet, valamint a három-négy hangból álló hangkészlet: (*szo*)-*mi-re-do*, (*re*)-*do-la-szo*, *re-do-la*. A dalok előadása nyugodt, nincs bennük díszítés, érzelmi túlfűtöttség, rögtönzés. Ez tűnik a kazanyi tatárok régi dallamstílusának, mely összeköttetésbe hozható a déli csuvasok hagyományával is. A baskíroknál nincs ilyen régi hagyományokat őrző csoport, de közöttük is él még régebbi dallamvilág, például a népköltészetük legrégebbi műfaját képező hősének formájában.

Miser tatár

A miser tatárok szétszórva élnek, és sok néppel kerültek kapcsolatba. Ismerik a történelmi énekeket, és a (kevésbé díszes) hosszú dal és a rövid dal (*kiszka küy*) műfaját, de kultúrájuk több ponton eltér a kazanyi tatárokétól, például sokat énekelnek a környező népek szokásdallamaiból (lakodalmi dal, menyasszonysíratás). Főleg nagy ívű *do-*, *szo-*, *la-* és kevesebb *re-*pentaton dallamokat énekelnek. Itt is előfordul néhány primitívebb formájú vagy kétsoros dal, egy-két négyfokú, valamint dúr dallamok is, hexachord vagy annál kisebb hangterjedelemben. Kvartváltás, terccel mélyebb ismétlés előfordul, kvintváltás nem.

Szibériai tatár

Legkevésbé a szibériai tatárokat tanulmányozták, ők főként a Kücsüm Kánság népeiből alakultak ki. Az átnézett néhány szibériai tatár dal fejlettebb, oktáv vagy nagyobb terjedelmű négysoros, bennük néha kvart vagy egyéb transzpozíció hallható. Az összkép a kazáni tatárokéhoz hasonló.

III. Közép-ázsiai török népek

Türkmén

A türkmén etnogenezisben oguz és kipcsak törzseken kívül jelentős iráni népesség is részt vett, ami erősen érezteti hatását népzenejünkben is. Népi és vallási dallamaik ugyanolyan egyszerű és egységes képet mutatnak, mint amelyet az azeri esetben láttunk, ezt tanúsítja az összes hozzáférhető publikáció és a hatszáz dallamos türkmén gyűjtésem is. Szinte minden azeri dallamtípusnak megtaláljuk a párhuzamát a türkmén népzeneben és fordítva. Jelentősebb eltérés, hogy a türkméneknél lényegesen kevesebb az ion tri-/tetrachordon mozgó dallam. Más tekintetben, például a nők előadásmódjában, a különleges hangszínekben, a negyedhangok és különleges mikroritmusok használatában stb. a türkmén dalok mutatnak nagyobb gazdagságot. A mikrohangok bő használata sokkal inkább iráni, mint török jelenség, ami ismét a türkmén zene erős iráni alaprégeire utal.

A türkmén dallamok többsége kétsoros, vagy erre visszavezethető. A hangterjedelem nem lépi túl a tri- vagy tetrachordok határait, ezek karaktere lehet moll vagy fríg, illetve a mikrohangok miatt a kettő közötti. A dalokat rövid sorok, egyszerű ritmusképletek és ereszkedő dallamvonalak jellemzik. Az egyetlen karakteresebb szerkesztési elv a motívumok szekundszekvenciás ereszkedése, mely Anatólia népzenejében is gyakori, de például Azerbajdzsán hasonlóan egyszerű zenei világában alig fordul elő. Szemben az azeri népzenevel, a türkmén népdalokban nem ritka az 5/8-os ütemmutató. A négysoros dalszövegek ellenére leggyakoribb az egy- vagy kétrészes félstrófa, ritka a négysoros dalforma.

Míg az azeri bárdok repertoárja nagyrészt népdalokból áll, a türkmén bárdok egyszerű bevezető dallamaiból nagyobb hangterjedelmű, sokszor összetett kompozícióvá szerveződő darabok fejlődnek ki. A türkmén bárdok repertoárjában sok anatóliai uzun havának

és pszalmodizáló dallamnak van párhuzama, a bárdok előadását azonban erős variálódás jellemzi, és gyakran csak az előadásfolyam egyik dallamvariánsa tekinthető egy anatóliai vagy magyar dallam párhuzamának. Míg a türkmén népdalokkal kapcsolatban nagy meglepetés nemigen érhet minket, a kevéssé elemzett és állandó változásban lévő türkmén bárdok repertoárjának mélyebb zenei elemzésével még adós a népzene kutatás.

Kazak

Figyelembe véve a hatalmas területet és a kazak nép kialakulásának összetett voltát, könnyű megsejteni, hogy itt különféle zenei dialektusokkal fogunk találkozni. Valóban, míg a kazak nyelv a dialektusok ellenére is meglepően egységes, a zenei eltérések jelentősnek mutatkoztak. Beljajev szerint három fő zenei dialektusterület van⁸: Dél-Kazahsztán (a Semirecsje, az Aral-vidék és a Szir-Darja mente) dallamait formai egyszerűség és a ritmikai szabályosság jellemzi. Nyugaton, az Urálon túli területen és a Kaszpi-tenger partvidékén egyrészt a lírai megoldások uralkodnak nagy hangterjedelmű széles dallamokkal, másrészt jellemző a termék és a recitativ formák jelenléte is. Kazahsztán középső vidékein pedig speciális dallamgazdagság, fejlett dallamok és összetett versformák figyelhetők meg.

Magam közelebbről a délnyugati adaj kazakok és a mongóliai kazakok között kutattam. Mind a két területen érződik a zártabb etnogenezis, valószínűleg ennek a következménye a viszonylag kevesebb, homogénebb zenei stílus. Mindez éles ellentétben van a rendkívül sokszínű anatóliai vagy magyar népzenevel. Áttekintettem más kazak dallamgyűjteményeket is, melyek azt mutatták, hogy sok alapvető dallamforma a saját gyűjtéseim során is előkerült. A mongóliai kazakok jellemzően *do-* és *szo-*pentaton dallamai inkább a mongol-tatár dallamstílushoz állnak közel, míg a nyugat-kazahsztáni dallamok többsége az Anatóliában (és a magyar területeken) is oly kedvelt kisterces diaton skálákon mozog. Sok adat mutat arra, hogy a Kínában élő kazakok zenéje a mongóliai kazakéhoz hasonlít, és ezeknek a dallamoknak számos variánsa van a mai Kazahsztán különböző területein is. Ugyanakkor a pentaton zenei világon belül a mongóliai kazak népzene sajátos szint képvisel.

Ezzel szemben a délnyugat-kazak vidék népzenejének nincs sok köze a nagyobb ambitusú, pentaton csuvas, tatár, baskír vagy éppen szibériai török, ujjur, mongol és kínai dallamokhoz. Itt a szerény formák uralkodnak, és gyakoriak a viszonylag kötetlen, strófa előtti megoldások. Szembetűnő az is, hogy igen kevés a *tempo giusto* előadásmódú dallam, ami valószínűleg azzal a meglepő ténnyel van összefüggésben, hogy a kazakok sem táncolnak.

A kazak siratódallamoknál összetett kapcsolatokra bukkantam. Egyes szálak az adaj siratót kötik a magyarhoz, mások inkább a mongóliai kazakot. Ugyanakkor létezik olyan adaj sirató is, mely szinte teljes azonosságot mutat a török és a magyar sirató kisformájával. Fontos felfedezés, hogy a *pszalmodizáló* jellegű dallamok Mangislakban közkedveltségnek örvendenek. Az egyéb hasonlóságok és eltérések jelentős része azzal van szoros összefüggésben, hogy míg Baján-Ölgijben a *do-*pentaton skála uralkodik, Mangislakban a diatonikus kisterces. A pentatónia itt is együtt jár a dallamok mozgékonyásával, és döntően meghatározza karakterüket, a mongóliai kazakok népzenejében a vonatkozásban

⁸ BELJAJEV 1975.

is inkább a kínai, mongol, Volga–Káma-vidéki, valamint egyes magyar pentaton zenei stílusokhoz hasonlít, míg Mangiszlak zenéje az anatóliai törökökéhez, a türkménekéhez és az azerikéhez áll közelebb.

Karakalpak

A karakalpak népdalok két rövid, ereszkedő sora többnyire eol vagy fríg skálákon mozog. A bárdok előadásában azonban a népdalokra emlékeztető egyszerű formákból nagyobb hangterjedelmű négysoros dallam, illetve még összetettebb formák is kialakulhatnak. Ez utóbbi esetekben a pszalmodizáló stílusba beilleszkedő, illetve a türkmén esethez hasonlóan diszjunkt dallamokat is látunk.

Kirgiz

A kirgiz népzene majdnem olyan komplex, mint a kazak, jellemző zenei formái azonban eltérőek. Túlnyomórészt nagyterces skálákon mozgó dallamai közül három nagyobb csoport emelkedik ki: a) rövid motívumokra visszavezethető kétsoros dalok, b) a magyar siratók kisformájával összekötésben levők, és c) a négysoros dalok. A kétsoros dallamok között van *do-szo* bitonon ugráló, *re-Do-ti*, *re-Do-la*, *mi-Re-do* trichordok középső hangja körül mozgó fríg dallam két rövid sorral, és ereszkedve vagy domb formájú sorsal kezdődő is. A kirgiz siratónak két alapformája van a számos török nép által kedvelt *szo,-do-re-mi-fa-mi-re-do-szo*, dombforma (és mollos változata), tatárul ereszkedve vagy domb alakban *re-n* és *do-n* kadenciázók, melyek a magyar sirató kisformájához mutatnak hasonlóságot. A négysoros dallamok meglehetősen összetett képek nyújtanak, mint azt a nagyterceseknél az $5(4)x$, $b3/4(5)5$, $5(5)x$, $6(6)6$ és $5(5)5$ és $7/8(4/5)x$, a kisterceseknél pedig az $5(2)x$, $5/7(b3)x$, $4(5)x$, $4(4)x$, $5(4)x$, $5/6(5/6)x$ és $7/8(5/4)x$ kadenciasorok mutatják. Vannak egyéni ramadáni dalaik is, ezeket egyik könyvemben részletesen ismertettem.⁹ Végül, néhány kirgiz dallam középső sorai és kadenciái kvarttal vagy kvinttel magasabbak a szélső sorokénál, ez a fajta kupolás szerkezet nem található meg török népek régi stílusában.

Üzbég (és tádzsik)

Az üzbégek török, a tádzsikok iráni nyelvűek, de a két nép egymás mellett, sokszor ugyanazon a területeken élt és él, és a népesség többsége mindkét nyelvet beszéli. Nem véletlen tehát, hogy ezek a népzeneik hasonló dallami, hangnemi és ritmikai alapokon állnak, sok dallamnak lehet tádzsik és üzbég szövege is.

Itt is alapvető az ereszkedő, illetve az emelkedő-ereszkedő dallamvonal. Ritkábban megfigyelhetünk hullámzó mozgást is, és gyakoriak a kisambitusú, egyszerű, sztichikus vagy sorpár fríg dallamok. Az üzbég népzene számos olyan formát őriz – például egy tri-

⁹ SIPOS 2014.

chord középső hangja körüli forgó mozgást vagy a hullámvonalú sorformát –, mely megtalálható más, délebbre lakó török népzeneekben. Az üzbég sirató improvizatív előadómódjával, hangsorával, dallammenetével és kadenciáival kissé emlékeztet a kétkadenciás magyar siratókra, más üzbég siratók pedig a magyar kisterces kétsoros siratóformát idézik. Sok üzbég altató mozog a *re-do-la* tri-tetraton(!) hangjain. Az ilyen jellegű, motívumokból felépülő dallamok gyakoriak a szintén alapvetően nem pentaton kirgiz, anatóliai, valamint kevésbé meglepő módon a pentaton rétegekkel rendelkező magyar és a teljességgel pentaton csuvas, illetve tatár népzeneben is. Az üzbég tavaszi esővarázslás mondókáit nem mindig pontosan intonált hangmagasságokon recitálják a *do-do-do-do|re-szo szo* motívum variált formáin. A *re-do-szo* trichordra épülő motívumok, dallamok több törökségi népzeneben is hallhatók, míg a magyar népzeneben önálló motívumként ritkán fordulnak elő. Mindenesetre e dallamok egyes *re-do-la* magú dallamokkal együtt e népzene régi, pentaton előtti rétegére utalnak.

Ritkább a négysoros forma. Ezen a területen, de csak az (iráni nyelvű) tádzsikok között sporadikusan előbukkan a pszalmodizáló dallamok egy speciális formája: a dallammenet hasonló a pszalmodizáló dalokéhoz, de a második és harmadik sora b3 helyett a 2. fokon zár. Ilyen dalokat más népeknél is látunk (például anatóliai törökök, kirgiziek, karacsajok), míg a magyaroknál nemigen fordulnak elő. Ritkán diszjunkt szerkezet is előfordul a tádzsik(!) népzeneben.

Ujgur

Az ujgur népzene a mai ujgur néphez hasonlóan igen összetett, és nagy részben perzsa és arab hagyományokat tükröz, amelyekbe a kínai elemek is belejártsanak. Jellemző, hogy a kínaiak által végzett hatalmas, az egész országra kiterjedő népzenei gyűjtés ujgur kötetében igen kevés a népdal, helyette inkább a méltán híres ujgur udvari makam zene dallamfolyamatait látjuk. Ezt a népzeneét egyelőre nem tekintettem át. Most csak annyit, hogy az ujgur zenében pentatónia nemigen mutatkozik, a török és mongol eredetű pentaton dallamvilág inkább a sárga ujuguroknál (jugur) lelhető meg.

Sárga ujgur (jugur)

Szemben a magyar, a cseremis–csuvas határon hallható, valamint a mongol és evenki kiterjedt pentaton kvintváltó dallamstílusokkal, a sárga ujuguroknál kevés kvintváltó dallam bukkan elő. Néhány ereszkedő pentaton dallamuk azonban szoros zenei rokonságban áll egyes magyar pentaton kvintváltó szerkezetekkel. A magyar dallamoktól kissé eltérő, hogy a jugur dallamokat gyakran előzi meg egy (vagy több) hosszú, díszített hang, gyakori a heterometrikus 7–8-as szótagszám és ritka a *tempo giusto* előadás. Fontosabb különbség, hogy a jugur dallamok túlnyomó többsége (az evenkikhez hasonlóan) két rövid sorból áll. A jugur dallamvilágban gyakori a tetraton hangterjedelem és a *szo*-pentaton hangsor is. Közös azonban a magyar és a sárga ujgur népzeneben a *la*-pentaton skála közkedveltség, az ereszkedő, diszjunkt dallamvilág és a gyakori *parlando-rubato* előadás.

Talán azt mondhatjuk, hogy az ereszkedő pentaton sárga ujjur dallamok annyira hasonlítanak a magyar pentaton dalokra, mint a Volga–Káma–Bjelaja-vidék tatár és csuvas népeinek dallamai (leszámítva a kvintváltó cseremis–csuvas határt). A tipikus jugur dallamvilág tehát rokonságban van a pentaton magyar dallamokkal, de egyszerűbb formák uralkodnak. De, ellentétben a magyar, a cseremis–csuvas határon hallható, valamint a mongol és evenki területekkel, a juguroknál a kifejezetten kvintváltó szerkezet ritka. Tudjuk, hogy a sárga ujjurok egy része erősen elkínaiasodott, más részük erős mongol hatás alá került. Ha a pentaton ujjur dallamok az elmongolosodott területről származnak, akkor a pentaton jugur dallamvilágban sem a mongol hatást, sem a mongol eredetet nem lehet kizárni.

IV. Szibériai törökök

A szibériai török népeket két nagyobb csoportba oszthatjuk: 1. dél-szibériai törökök (altaji törökök, abakan-hakas csoport és tuvaiak) és 2. a kelet-szibériai törökök (jakutok).

1. Dél-szibériai törökök

Altaji török

Jellemző a két rövid, kisambitusú sor, az elemi dallamforma és a (néha félhangos) *do*, *szo* és *la* végű pentatonos hangsor. Kevés az egyetlen motívumból álló, illetve sztichikus dal és valódi három-, négy- vagy többsoros forma sincs. Magyar kapcsolatra mutathatna egy A^5A^5AA formájú, 5(5)1 kadenciás kvintváltó humoros táncdal, valamint egy *fa-mi-Re-(#)* *do* tetrachord *re* hangja körül mozgó újév köszöntő gyermekdal, ezek azonban meglehetősen egyedül állnak a többi altaji dallam között.

Hakas

A hakasz dallamok túlnyomó többsége dúr skálán mozog, két 8 szótagos sorral, melyek a díszítések miatt viszonylag hosszúak lehetnek. A második sor rendszerint az első sor közeli változata ($A_{\vee}A$), és jellemzően mindkét sor *do*-n végződik. A dallamsorok túlnyomó többségét a *do-re-mi-(fa-szo)-mi-re-do* dombforma jellemzi, ez uralhatja az első sort, akár kétszer is megismétlődve, de uralhatja az egész dallamot is. Sok dallam hangkészlete *szo-mi-re-do* tetraton, és sor elején, végén, sőt közepén itt sem ritka a *szo-do*, *do-szo* ugrás. Ugyanakkor pentaton hangsorok nemigen találhatók.

Sor

A sor anyag alapját egyszerű, kisambitusú rövid kétsoros *szo*-, *do*- és *la*-pentaton dallamok alkotják. A *szo*- és *do*- pentaton dallamok egy központi mag köré csoportosíthatók, és ezek

tűnnek ősbibbnek, közöttük gyakran csak a záró *do-szo* ugrás a különbség, alapotívumuk *do-mi-szo'-mi-do-(szo)*. A *la*-pentaton dallamok sokszínűbbek. A női dalokban és a sámán előadásában a fenti alapotívum dominál, a férfi énekes regölésében ugyanez, de mollban. Nagyobb ambitus, négysorosság, sőt kvart-kvintváltó forma elsősorban a valószínűleg orosz hatásra kialakult *takmakok*ban (csasztuska) hallható. A sor zenei anyag nagymértékben hasonlít a hakaszhoz, de míg a hakasz dalokban a dúr motívumok uralkodtak, itt *szo-*, *do-* és részben *la*-pentaton formában szólal meg egy hasonlóan egyszerű dallamanyag.

Tuva

Itt különös figyelmet érdemelnek a kétsoros kisambitusú *la*-pentaton dallamok, melyek egy régebbi közös stílus képviselőinek tűnnek. Az újabb kutatások is azt mutatják, hogy egyes török csoportok zenéjében fontos szerepet játszanak ezek az egyszerű formák. A többnyire kisambitusú tuvai dallamok tipikusan a *la-*, *szo-*, *do-*, ritkábban *re*-pentaton skálákon, illetve e skálák előzményeinek vehető bi-, tri-, illetve tetratonokon mozognak. Sok dallam építkezik egyetlen motívumból és annak változataiból, gyakori az *a^a* forma. Van egy hang körül recitáló zenei forma, de gyakoribb a *mi-(re)-Do-la* és a *mi-(re)-do-La* tri-, vagy tetrachordon mozgó dallam. A *do* végű motívumok gyakran a *(la)-szo-mi-re-do* tetratonon hullámoznak, akár csak Bajan-Ölgij kazak siratói.

A sztichikus és sorpár dallamok meglehetősen sokfélék, de itt is gyakori a *szo,-mi* (ritkábban *szo,-szo*) sávban történő hullámzó mozgás. Számos két rövid sorból álló, kisambitusú *la*-penta/tetraton dallam van, ezek sorai a *do-mi* nagyterc között végeznek ingadozó mozgást b3, 4 vagy 5 főkadenciával.

A négy rövid sorból álló, motívumokból szőtt izometrikus közkedvelt *kozsambik* dallamok között sok olyat találunk, melynek dallammenete hasonló, de záróhangja eltér. Egyes *kozsambik* dallamok 1. és 4. sora jellegzetesen alacsonyabb, mint a középső sorok, ez a magasságkülönbség néha csak árnyalatnyi, néha határozottabb. A magyar újstílus dallamaitól eltérnek azonban rövid és kis hangterjedelmű soraik, valamint az, hogy a középső sorok rendszerint jóval alacsonyabb járásúak, mint magyar társaik, és felfelé történő határozott kvintváltás sem alakul ki. Itt is jellemző a finálisváltás. A tuvai repertoárban elszórtan előfordulnak *mi-re-do* trichordon mozgó, majd *re-n* végződő motivikus dalok, és ritkán, nem meggyőző mennyiségben és háttérrel a magyar sirató kis formájára, valamint pszalmodizáló dallamokra hasonló formák is.

2. Kelet-szibériai törökök

Jakutok

A szaha népzene alapvetően igen egyszerű melodikájú, sőt sok esetben különösebb melodika nélküli, kis hangterjedelmű, motivikus formákból áll, melyeket azonban az egyedi énektechnikák, a mikrohangok, illetve a képlékenyen változó hangsorok és improvizatív ritmusok rendkívül elevenné, izgalmassá formálnak. A jakutoknak nemcsak a nyelve tér

el radikálisan a többi török nyelvtől, de dalaik egyéni előadásmódjai is alapvetően különbözik a többi török nép zenei világától. A jakut dalok még a legtöbb török népnél amúgy előforduló elemi formákkal sem mutatnak hasonlóságot, és a magyar népzenevel lényegében semmiféle kapcsolatuk sincs.

A török népzene csoportosítása és a törökségi összehasonlító népzene kutatás állapota

A törökségi népzene gyakran állnak kapcsolatban velük szomszédos, illetve általuk beolvasztott népek zenéjével. Délebbre erős iráni kapcsolatokat látunk (azeri, anatóliai, türkmén, üzbég), északon és keleten a mongolok nagyobb ívű pentaton zenéjéhez fűződő kapcsolatok bukkannak fel (mongóliai és keleti-északi kazak, csuvas, tatár, baskír), a Kaukázus vidékén cserkesz, kabard, alan és más helyi népekkel való zenei kölcsönhatás, sok esetben összeolvadás jegyeit figyelhetjük meg (karacsáj-balkár, nogaj). Törökország diatonikus népzeneje kétségkívül tükrözi a beolvasztott és eltörökösödött alaprétegek kultúráját, míg egyes szibériai törökök népzenejében ket, szamojed stb. hatások, másokában a mongolok zenéjére emlékeztető pentaton jelenségek tűnnek fel. A mai területükre később vándorló jakutoknak a többi török néptől eltérő elemi formái ugyancsak felhívják magukra a figyelmet.

Mindenesetre kijelenthető, hogy – valószínűleg nagyrészt az eltérő szubsztrátumok miatt – kevés kapcsolat van a török népek nyelvi és a zenei viszonyai között. Erre most két példát említek. Anatólia különösen sokrétű népzeneje a bizánci alaprétegek miatt talán a legkomplexebb a törökségi népzene között, ezzel szemben a velük közeli nyelvi rokonságban álló azeri, türkmén (és a nyelvileg kissé távolabbi) üzbég népek döntően egyszerű, kisambitusú dalokból álló népzeneje erős iráni jellegű. Hasonlóképpen, ellentétben a délnyugati adaj kazakok egyszerű kisambitusú diatonikus dallamaival, a tőlük több ezer kilométerre lakó mongóliai kazakok zenéjét szenvedélyesen fel-alá hullámzó pentaton dallamok uralják, noha a két csoport nyelve lényegében megegyezik.

Akár a magyar népzene, számos török népdalrepertoár tartalmaz egymásnak ellentmondó, eltérő eredetre utaló zenei rétegeket, miközben szinte minden török népzeneben jelentős az egyszerű egy- vagy kétsoros formák aránya is, sőt vannak olyanok is, amelyeket néhány egyszerű dallamtípusra tudunk visszavezetni (azeri, türkmén). Például a Kaukázus északi oldalán élő karacsáj-balkár és nogaj népek zenéje jóval összetettebb, mint a dél-kaukázusi törökségé és egyes rétegeiben is nagymértékben különbözik tőle. Az előbbieknél számos olyan zenei forma van, mely a velük szomszédos kaukázusi népeknél is megtalálható, más török népeknél azonban nem, ezeket nagy valószínűséggel nem-török kaukázusi népektől kölcsönözték. A kirgiz és különösen a kazak területek népzeneje is összetett, de az anatóliaitól igen eltérő, a csuvas, tatár, baskír és sárga ujjur népzene pentaton rétegei pedig a mongol, északi török, kínai világba vezetnek bennünket.

A pentaton törökségi övezet Kínától az ujjurokon (főleg a sárga ujjurokon), a mongolokon, a dél-szibériai törökség egy részén, valamint az északi és keleti kazak területeken át a Volga–Káma–Bjelaja-vidéken élő csuvas, tatár, baskír népekig terjed, és jellemző a magyar népzene legtöbb régebbi (és néhány újabb) rétegeire is. Az északi és keleti törökök közül lényegében csak a mai területükre később érkező és hatalmas területen elszórvan élő

jakutok, valamint néhány szibériai törzs zenéje nem pentaton. A pentaton (és rész-pentaton) skálákon mozgó dallamok azonban igen eltérő formákat ölthetnek, és az egyes népek zenéiben a különböző pentaton skálák sem egyforma súllyal képviseltetik magukat, amire például a cseremis, csuvas, tatár, baskír és mongol népzene közös és eltérő formái kiváló példákkal szolgálnak. (Az orosz, a finnugor és más népek pentaton jelenségei külön összehasonlító vizsgálat tárgyát képezik.)

Ezzel szemben a délebbre élő és a kaukázusi törökség népzenejét diatonikus skálák, ezen belül is főleg a kistercesek dominálják (eol, fríg); a nagyterces skálák (főleg ion) nagyobb arányban a karacsáj-balkárok és a kirgizek között tűnnek fel. Jellemző az egyszerűbb forma; összetettebb (de nem pentaton) formák inkább csak Anatóliában és egyes kaukázusi, közép-, illetve dél-kazak és részben a kirgiz területeken bukkannak fel. Mindezzel összhangban a sajátos hangmagasságok használata is gyakoribb délebbre (anatóliai török, azeri, türkmén, üzbégi), míg a középső (karacsáj-balkár, kirgiz, kazak) területeken ezek kevésbé dominálnak, a pentaton övben pedig ritkán fordulnak elő.

Számos törökségi népzene mutat azonban rokonságot egyes magyar népzenei rétegekkel. A 4. fejezetben összevetem a Volga–Káma–Bjelaja-vidéki török népek, a mongolok és a magyarok pentaton ereszkedő, illetve kvintváltó dallamait, és megrajzolom többek között a magyar (és nemzetközi) sirató kisforma, a pszalmodizáló stílus, és a gyermekjáték dallamok törökségi hátterét is.

Megpróbálkoztam e népzene csoportosításával is. Itt a részletek kevéssé tisztán látszanak, de az alapvető összefüggések jobban megmutatkoznak.

Diaton csoportok

- Az 1. csoport legfontosabb népe az anatóliai törökség a kisterces skálákon ereszkedő rendkívül összetett dallamreperiórájával (~Bizánc). Ezzel szorosan összefügg a trákiai bektásik népzeneje, és a pszalmodizáló stílusba beillő dallamaival ide csatlakozik a gagauz népzene is (~Moldva). A nogaj összkép is valamelyest Anatóliára emlékeztet, de rövidebb sorokkal és kisebb ambitussal.

- A 2a csoport jellemzője a nagyobb ambitusú négysoros forma, az ereszkedő, domb alakú, esetleg egy gerinchangon mozgó első sor, a kisterces diaton hangsorok dominanciája (a kirgiz népzene kivételével), az autentikus dallammozgás, valamint a VII. fok érzékelhető szerepe. Idetartozik a karacsáj-balkár, kumük, nyugati és közép kazak,¹⁰ kirgiz, nogaj és hakasz népzene.¹¹ A pentatónia legfeljebb nyomokban bukkan elő.

- A 2b csoport népzeneit (gyakran fríg) tri-, és tetrachordokon mozgó két rövid, ereszkedő sor dominálja. Több esetben erős iráni, illetve más hatás érzékelhető, sőt esetenként dominál is. Idetartozik: a dobudzsai tatár (*mi-re-do-ti-La-szo*), az azeri (eol, dór, fríg bi-, tri-, illetve tetrachordok), a türkmén (~azeri, de több a mikrohang és szekundszekvencia),

¹⁰ A kazakok a 2a és 3a csoportban is szerepelnek igen összetett, dél és kelet felé is kapcsolatokat mutató népzenejükkel.

¹¹ Természetesen a csoport népeinek vannak kisebb hangterjedelmű, egyszerűbb szerkezetű dalai is.

a karakalpak (két rövid, fríg vagy eol ereszkedő sor), az üzbég (fríg), az altáji török (néha oktáv ambitus, ritkán pentaton nyomok is), a hakasz (a díszítések miatt hosszú nyolcszótagos sorok), a keleti csuvas és a jakut (dallam előtti formák).¹²

Pentaton csoportok

- A 3a csoportban vannak azok a népzének, melyekben számos nagyobb ambitusú négy-soros ereszkedő diszjunkt pentaton dallam van, esetenként kvart-kvintváltó formákkal.¹³ Idetartozik: a felső csuvas (tonális *szo-, do-, la-* tonális pentaton kvintváltó – hasonló a cse-remiszek reális dalaihoz), a kazanyi-miser-szibériai tatár (kvart- és tercváltás), a baskír, egy általános kazak forma, melyben két hosszú sor dominál, a jugur (*szo-, do-, la-* pentaton az altáji török egyetlen A^5A^5AA formájú, 5(5)1) típus az orosz hatásra kialakult csasztuskák). Ezekben a népzénekekben többnyire vannak kisebb ambitusú pre-pentaton dalok is (lásd 3b). A csoport szoros kapcsolatban áll a mongolok pentaton gyakorlatával.

- A 3b csoport népzeneire jellemző a (*szo*)-*mi-re-do*, (*re*)-*do-la-szo*, (*mi*)-*re-do-la* tri-, illetve tetrachordokon mozgó motivikus, illetve két rövid sorból álló konjunkt forma. Idetartozik a keresztény tatár, a tuva, a sor és az alsó csuvas.¹⁴ Ennek a csoportnak is szoros kapcsolata van a mongol népzene egyszerűbb rétegeihez.

• 1. Anatólia	• 2a nagy ambitusú 4 soros diaton • 2b tri- és tetrachord, motivikus felépítés, illetve 2 rövid sor	• 3a nagy ambitusú 4 soros pentaton • 3b tri- és tetragonok, motivikus felépítés, illetve 2 rövid sor

Török népzének egy csoportosítása

A következő táblázatban áttekintjük, hogy hol áll a török népek között folytatott összehasonlító népzene kutatásunk. Az ábrán látjuk, hogy számos népzeneről viszonylag pontos képünk van (I/1, I/2, I/3 és II.), köztük olyanokkal, melyek számarányukkal, területükkel és államalkotó képességükkel a török nyelvű népesség túlnyomó többségét alkotják.

¹² Nem maradtak fent autentikus karaim népdalok. Talán élhetett náluk a dúr és/vagy moll tetrachordon mozgó, kis hangterjedelmű kétsoros forma.

¹³ *Nem pentaton* diszjunkt (akár kvart-, kvintváltó) dallamok előfordulnak Anatóliában, valamint a karacsáj-balkár és nogaj népeknél.

¹⁴ Kis formák félhangos pentaton hangsorokkal, például anatri csuvas, tatár-baskír (*szo-ti-do-re-mi*), altáji török (kevés).

*I.	<i>köztörök ág</i>		
1.	oguz	délnyugati	anatoliai török (~trákiai bektásik), azeri, türkmén , gagauz, valamint nem török azerbajdzsáni kisebbségek [hemsilli török, karapapah, avar, orosz]
2.	kipcsak	északnyugati	kirgiz, kazak, karacsáj-balkár, baskír, kazanyi tatár , karakalpak, nogaj, kumük, karaim, dobrudzsai tatár (~ krími tatár)
3.	turkesztáni	keleti	üzbég [~tádzsik], sárga uigur, (mai uigur, szalár)
4.	szibériai	északi	altáji, hakasz, sor, tuvai
5.	haladzs		–
6.	jakut		jakut
*II.	<i>bolgár-török (csuvasos) ág</i>		csuvas

A fenti táblázat a könyvben tárgyalt sorrendben így néz ki:

Az összehasonlító törökségi népzene kutatás jelen helyzete

A.	<i>A Balkán, a Transz-Kaukázus – a Közel-Kelet és a Közép-Kelet török népei</i>
	1. Törökország és az Oszmán Birodalom uralma alatti területek török népei: anatoliai török (~ trákiai bektási , dobrudzsai tatár, gagauz)
	2. Iráni törökök: azeri , hemsilli török, karapapah, valamint nem török azerbajdzsáni kisebbségek: [avar, orosz]
	3. Észak-Kaukázus és a Krím török népei: karacsáj-balkár , kumük, nogaj, karaim
B.	<i>Volga-, Ural-vidéki és nyugat-szibériai török népek</i>
	1. Volga – Ural – nyugat-szibériai tatár
	2. csuvas
	3. baskír (valamint néhány itt élő finnugor nép: mordvin, votják és cseremisz)
C.	<i>Közép-ázsiai török népek</i>
	1. közép-ázsiai oguzok: türkmén
	2. közép-ázsiai vagy Aral-Kaspi kipcsakok: kazak, kirgiz , karakalpak
	3. Közép-ázsiai turkik: üzbég, jugur, uigur
D.	<i>szibériai törökök: altáji török, hakasz, sor, tuva, jakut</i>

A török népek nyelvi alapú osztályozása.

Jelölések: a) **bold álló** = Sipos János gyűjtése, b) **bold dőlt** = Vikár–Bereczki-gyűjtés, c) kiemelés nélkül = helyi kutatók anyagaiból, d) (zárójelben) = azon népek, melyek zenéje még nem került be az összehasonlító kutatásba, e) [zárójelben] nem-török nyelvű népek

15. kép. Kazak bárd énekel